
Abans de l'eixample: les reformes urbanes a Barcelona (1771-1858)

Marina López Guallar*

Introducció

No s'ha escrit cap estudi general sobre les reformes urbanes entre 1771 i 1858, però hem cregut que aquesta visió afloraria si s'analitzaven de forma ordenada una sèrie de casos representatius. La bibliografia sobre reformes urbanes a Barcelona consisteix sobretot en estudis de casos concrets. Malgrat això, la generalització no n'està del tot absent perquè la recerca als arxius només permet desxifrar els documents o establir els fets, i la seva comparació amb altres documents o altres fets ve donada per la bibliografia i l'experiència professional.

Estudiarem dos aspectes dels menys coneguts dels projectes urbanístics: els procediments emprats per obtenir el sòl i el finançament de les obres. D'altres, com la responsabilitat política i tècnica de l'obra o la gestió, són tractats en la mesura adient per a la comprensió global de les propostes. Centrar l'atenció en aquests dos aspectes tan específics permet d'observar que les diferències entre els diversos agents urbans i entre els tipus d'obres s'atenuen notablement i que la difusió dels procediments és un fenomen fonamental.

Hem volgut cobrir tot el període indicat, avaluar alguns dels episodis considerats més importants dins la història de Barcelona, triar les aportacions més rellevants i també contemplar la varietat tipològica de les obres urbanes. Partim de la bibliografia existent, però, quan amb aquesta no n'hi ha prou, optem per interrogar les fonts primàries i fer una aportació pròpia més o menys acotada.

El finançament estatal de les expropiacions per obres de fortificació (1771 i 1774)

Lluís Cortada ha assenyalat que l'expropiació en funció de l'interès general amb el pagament d'una indemnització va aparèixer per primer cop en una ordenança militar de 1768.¹ Els primers exemples coneguts de la seva aplicació a Barcelona són dues sèries d'expropiacions estudiades per Manuel Arranz i executades per les autoritats militars el 1771 i el 1774, relacionades amb l'eixamplament del carrer que duia de la Rambla al

---

* Historiadora. Col·laboradora del Centre de Recerca i Debat del MUHBA.

1. Lluís CORTADA I COLOMER, *Estructures territorials, Urbanisme i Arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1998, pàg. 286.

portal de Santa Madrona i amb un projecte de reforç i ampliació de les Drassanes.² Es tractava de dues obres que tenien objectius estrictament militars i eren finançades per la Reial Hisenda.³ En aquests casos, l'intendent era el responsable de fer les expropiacions i pagar les indemnitzacions prèvia taxació dels perjudicis i el comandant del Cos d'enginyers era l'encarregat d'elaborar els projectes, aixecar el plànol parcel·lari de les finques afectades i identificar-ne nominalment els propietaris.

Les “compensacions” municipals com alternativa a l'expropiació: el carrer de l'Argenteria (1782)

El sistema de finançament del consistori exclouia l'expropiació i forçava a buscar alternatives. El 1782, la primera realineació d'un carrer en tota la seva extensió empresa per l'Ajuntament, la del carrer de l'Argenteria per suprimir-ne els voladissos, se saldà amb la desaparició d'aquests, però al preu de l'estrenyiment de la via: la pèrdua dels cossos sortints es contrarestavava amb l'avançament de les façanes. En alguns casos, els propietaris pagaren al consistori la diferència entre la pèrdua de la volada que s'enderrocava i el guany que representava l'avançament de la façana de la casa per adaptar-se a la nova alineació del carrer. Les “compensacions” en cas de cessió de terrenys al domini públic eren variades i consistien generalment en la dispensa de complir les prescripcions de les ordenances de la construcció, com per exemple el límit d'altura dels edificis.⁴

No eren opcions privatives del municipi. Eren conegudes i també utilitzades per les autoritats militars. El comte del Asalto va negociar l'obertura del carrer Nou de la Rambla amb els propietaris de terrenys, des dels carmelites calçats del Col·legi del Sant Àngel fins a la muralla, oferint-los com a contrapartides «la posibilidad de edificación inmediata hasta una altura de noventa palmos, incluso junto a las Murallas y a las Monjas Arrepentidas, eximiéndoles así de dos antiquísimas prohibiciones recogidas desde las Constituciones de Sanctacília (el no registrar en lo interior de los conventos ni por encima de las murallas)».⁵

Una altra solució municipal es basà en la idea que les operacions urbanístiques afectaven de forma desigual als veïns i que la càrrega havia de ser repartida solidàriament entre els que formaven la comunitat del carrer. Així es va fer en les realineacions dels carrers ordinaris: els veïns d'un costat, beneficiats per poder avançar les façanes en reedificar les seves cases, havien de compensar econòmicament als que a l'altre costat havien hagut de cedir terreny a favor del públic.

2. Manuel ARRANZ HERRERO, *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2003, pàg. 51-56 (publicació pòstuma).

3. Una exposició detallada d'aquests processos d'expropiació a Marina LÓPEZ GUALLAR, «L'expropiació per raó d'utilitat pública a Barcelona, 1772-1858. Aplicació, evolució del procediment i tipus d'escriptures», en curs de publicació dins *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIX (2012).

4. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Cerdà i la tradició urbanística local», *Barcelona Metròpolis*, 76 (tardor 2009), pàg. 54-57.

5. Joaquim SABATÉ I BEL, *El proyecto de la calle sin nombre. Los reglamentos urbanos de la edificación*. (tesi doctoral dirigida per Manuel de Solà-Morales Rubió, presentada el juliol de 1986 a ETSAB, UPC de Barcelona), pàg. 469.

Les obres civils d'iniciativa militar: les fonts de finançament del passeig de l'Esplanada (1797-1800)

El passeig de l'Esplanada fou una obra patrocinada pel capità general Agustín de Lancaster el 1797. Executada pel Cos d'enginyers, tenia com objectiu principal proporcionar treball als aturats en una situació econòmica crítica. No va existir problema d'adquisició de sòl perquè els terrenys de l'Esplanada pertanyien al Reial Patrimoni.

La seva història és un bon exemple de finançament local d'una obra d'iniciativa i execució militar al servei d'objectius civils. Donada la conjuntura, Lancaster va decidir no acudir a la Hisenda reial i descartà imposar recàrrecs a les contribucions ordinàries en una situació de crisi. La solució fou apel·lar a la caritat o a l'afició al joc dels barcelonins, recursos tradicionals que suposaven aportacions fetes d'una vegada i que eren difícils de repetir. Després de fer això a la fase de llançament del projecte, només va quedar el recurs dels establiments emfitèutics als terrenys de la mateixa Esplanada.⁶

A l'apèndix de la monografia que Rosa Maria Garcia Domènech dedicà a aquesta empresa urbanística es reproduïen diversos documents sobre el seu finançament.⁷ Els números 4, 5 i 8 parlen sobretot dels recursos necessaris per al pagament de la mà d'obra. Al número 4, d'octubre de 1797, el capità general, esgotats els donatius rebuts dels gremis i corporacions barcelonins, no veia altra sortida que demanar autorització per organitzar balls públics de màscares per Carnaval. Al número 5, de març de 1798, explica com, per prevenir les possibles reticències sobre malversacions, havia creat una Junta d'Auxilis formada per personalitats civils de tota confiança, «testigos, depositarios y distribuidores del dinero que he recogido» i havia proposat l'organització d'una rifa. El document número 8, de setembre de 1799, es refereix a una nova font de finançament, la construcció de «barraques» a l'Esplanada, però, pel fet d'aixecar-se en zona militar, estaven sotmeses a unes limitacions que en determinaven el valor reduït, com ja indica la seva denominació.

El procediment seguit per adjudicar les barraques i el tipus de construcció els trobem descrits retrospectivament en una de les expropiacions que afectà una d'elles en obrir-se el carrer de la Princesa el 1852. L'escriptura diu que, el 1800, el capità general en exercici va fer «concesión» del terreny de 3.400 m² al seu primer ocupant com a «mayor postor en pública subasta» i amb «la imposición perpetua y irredimible de 60 libras anuales» i que aquest construï la barraca amb botiga i entresol a les seves expenses sense ultrapassar l'altura permesa de 31 pams.⁸

Les barraques del Rec Comtal provocaren una sol·licitud del capità general en exercici a la Corona l'11 de desembre de 1836 perquè es pronunciés sobre dos punts: si l'Ajuntament de Barcelona havia de ser competent sobre «obras construidas por los Capitanes Generales con arbitrios que, por sí, se proporcionaron en el anillo que formaban las circunferencias de las fortalezas y la del radio de 1.500 varas», i si l'Ajuntament podia fer les concessions sobre les cases del Rec Comtal amb independència del capità

6. L'establiment emfitèutic era el procediment utilitzat habitualment per la Intendència per les transaccions relatives al Reial Patrimoni. Per exemple, una R.O. de 7 de maig de 1779 ho establia amb caràcter general per als terrenys edificables resultants de la demolició de la muralla i la realineació de la Rambla; a favor del Reial Patrimoni quedava el domini directe, l'entrada i el cens anual i, a l'escriptura, s'establien algunes obligacions, la més general, l'exclusió del domini mitjà (ARRANZ, *La Rambla...*, pàg. 63).

7. ROSA M. GARCIA I DOMÈNECH, *El Passeig de l'Esplanada o de Sant Joan, (1797-1874)*, Tesi de Llicenciatura, dirigida pel Dr. Santiago Alcolea i presentada a la Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història de l'Art, el juny del 1981.

8. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), ID-VIII, *Protocolos*, 16 (1853), f. 614-625, escriptura d'expropiació amb l'acta de taxació.

general i el cos d'enginyers militars. L'expressió «arbitrios que, por sí, se proporcionaron» era una descripció molt exacta de la manera d'operar dels capitans generals, però el context on es situava (el manuscrit d'un militar anònim que per encàrrec del capità general Juan Zapatero escrivia el 1858 en defensa de les competències dels caps militars sobre el conjunt de les obres executades per aquells) li donava un valor especial, perquè aquest haver-se procurat o cobrat els arbitris era assimilat a un títol de propietat i es convertia en l'argument principal per reivindicar la competència militar sobre totes les obres militars, tant les pagades com les no pagades amb fons estatals.⁹

Les obres civils d'iniciativa militar: finançament i expropiacions al passeig de Gràcia (1822-1827)

Des del primer moment, el passeig de Gràcia va atreure l'atenció de molts estudiosos que ja treballaren algunes de les fonts primàries consultades en l'actualitat.

El 1845, Pascual Madoz fou el primer a esbossar la història de la construcció del passeig, fent servir els papers procedents de la Junta d'Auxilis constituïda el 1824. Diferencia dos períodes de construcció, el 1822 i el 1824, però li interessa sobretot el segon. Amb documentació datada el març de 1825, Madoz pot descriure el resultat d'una primera fase de les obres realitzades entre l'agost de 1824 i març de 1825, que comptaren amb diverses fonts de finançament, indicades breument, i foren impulsades pel capità general marquès de Campo Sagrado.¹⁰ També aportà una imatge detallada del passeig en el moment de la seva inauguració, el 24 de maig de 1827, que no es correspon amb el plànol conegut del projecte i que pot relacionar-se amb un projecte posterior, del qual només tenim alguna referència.

El 1858, el militar anònim esmentat més amunt va escriure el seu text. A diferència de Madoz, que atribuïa l'impuls i direcció de l'obra exclusivament al capità general, aquest militar anònim coneixia l'existència de la Junta d'Auxilis, assenyala la gestió de les expropiacions com el principal encàrrec d'aquesta, enumerà de forma més completa i precisa les formes diverses de finançament i donà la primera referència sobre un plànol del projecte en poder de la Junta a finals de novembre de 1825, que correspondria al segon projecte efectivament realitzat. En canvi, és errònia la notícia relativa a que els papers de la Junta van ser dipositats en mans d'un notari barceloní el 1836, en recuperar el consistori la competència sobre el passeig i altres obres urbanes que ja havia exercit el 1820.¹¹

El 1865, Víctor Balaguer fixà la cronologia completa de la primera etapa de la construcció del passeig: el plantejament del projecte el 1821; la paralització per la febre groga abans d'acabar l'any; la represa de 1822; i la nova interrupció en la segona meitat de l'any, sense indicar-ne en aquesta ocasió la causa, que no és altra que la crisi final del Trienni Liberal a Barcelona.¹²

9. ANÒNIM, «Obras ejecutadas en Barcelona por los Excelentísimos Señores Capitanes Generales», dins Antonio DE LIZAUR I DE UTRILLA (coord.), *La Ilustración en Cataluña. La obra de los ingenieros militares*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2010, pàg. 541-542.

10. Pascual MADDOZ, *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó al Diccionario geográfico, artístico y histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Barcelona, Curial, 1985, pàg. 202-203, (edició facsímil; original de 1845).

11. ANÒNIM, «Obras ejecutadas...», pàg. 549-550. Els papers de la Junta d'Auxilis no són al protocol del notari Constantí Gibert; el 1836, passaren a l'Arxiu Municipal.

12. Víctor BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Madrid, Monterrey, 1982, pàg. 458-459, (edició facsímil; original de 1865).

El 1916, Carreras Candi va escriure sobre els mateixos anys que Balaguer: ja en aquell primer moment, els militars nuaren una estreta col·laboració amb els civils i fou la crisi econòmica i la necessitat de proporcionar treball als aturats la raó que va abonar l'obertura del passeig. Carreras Candi va posar noms propis a la iniciativa; d'una banda, una Junta de Beneficiència, que s'hauria constituït el 1821 dins l'Ajuntament, i de l'altra, l'enginyer i comandant general de la plaça, Ramon Plana, responsable tècnic de l'obra i autor del plànol del passeig que, sense firma ni data, però segurament de 1821, es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat i ha estat publicat per Torres Capell, que el va datar erròniament el 1826.¹³

El 1945, Alberto del Castillo fa remuntar la idea d'un passeig entre Barcelona i Gràcia al 1820, als primers dies del Trienni Liberal, i la vincula al primer capità general designat en la nova situació política, Pedro de Villacampa, un militar liberal que va respectar l'àmbit d'actuació de les autoritats civils i impulsà altres obres de reforma urbana, com ara l'eixamplament del Pla de Palau. La dada és versemblant i explicaria la implicació primerenca del comandant d'enginyers en el projecte, però resulta a hores d'ara impossible de verificar perquè Castillo no cita les seves fonts i la referència no es troba en cap altre autor. Respecte a 1822 i 1824-1825, Castillo, que va consultar el fons de la Junta d'Auxilis, tria, per començar el seu relat, les mateixes dades ja utilitzades per Madoz, però sovint descontextualitzades i desfigurades per errors de datació i d'atribució de la responsabilitat de les obres. N'és una excepció la descripció del passeig de 1827, més intel·ligible i elaborada. La contribució d'aquest autor es centra en la Junta d'Auxilis, de la qual dona la composició i indica les funcions: ocupar-se de les expropiacions, però també de la gestió quotidiana dels recursos. Això darrer, en correspondència directa amb el marquès de Campo Sagrado i els seus successors, fins la seva dissolució el 1836, data en què l'Ajuntament assumí la competència sobre el passeig, i la documentació de la Junta d'Auxilis passà a l'Arxiu Municipal. L'aportació més valuosa de Castillo per als historiadors posteriors és la reproducció completa d'una sèrie de documents: l'acta de constitució de la Junta d'Auxilis; el manifest publicat l'agost de 1824 al *Diario de Barcelona*, que conté el pressupost de l'obra i el pla de treball per a vuit mesos a cavall entre 1824 i 1825, i una sèrie de bans dels capitans generals regulatoris de la conservació i la circulació al passeig entre 1825 i 1827.¹⁴

A partir de la bibliografia anterior i de la consulta de la documentació de la Junta d'Auxilis, hem pogut reconstruir, en un altre estudi, la història del passeig entre 1821 i 1827. És suficient aquí fer una breu síntesi per enquadrar l'anàlisi del finançament.¹⁵

El passeig de l'Esplanada fou l'antecedent directe del passeig de Gràcia. La repetició de la crisi econòmica impulsà la realització d'una obra pública calcada de l'anterior per combatre de nou l'atur. Les expropiacions necessàries per l'obertura del passeig i una gestió complicada per la inestabilitat política que posà en qüestió més d'una vegada la continuïtat de l'obra són els trets diferenciadors.

En la primera etapa, durant el Trienni Liberal, 1821-1822, el promotor de l'obra fou l'Ajuntament de Barcelona. L'enginyer Ramon Plana, que comptà amb els mitjans a disposició de la Comandància d'Enginyers, fou l'autor del plànol d'alineació del

13. Francesc CARRERAS I CANDI, *La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Albert Martin, [1916], pàg. 817, 821-824. Manuel TORRES I CAPELL, Josep LLOBET I BACH, Jaume PUIG I CASTELLS, *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals de plans i projecte d'urbanisme, 1750-1930*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1985, pàg. 153, plànol 12.404.

14. Alberto DEL CASTILLO, *De la Puerta del Ángel a la Plaza de Lesseps (Ensayo de biología urbana)*, Barcelona, Dalmau, 1945, pàg. 39-47.

15. LÓPEZ GUALLAR, «L'expropiació...», nota 3.

passeig i parcel·lari de les finques expropiables, així com el director de les obres. A poc a poc, però, va ser desplaçat per l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila.

En la segona etapa, 1824-1827, els responsables foren el capità general marquès de Campo Sagrado i la Junta d'Auxilis. Aquesta vegada el consistori ultramuntà va ser deixat de banda pel cap militar, més contemporitzador. Ramon Plana s'incorporà a la Junta com a vocal i director de l'obra, però les relacions entre les dues parts no foren gens fàcils; la Junta es va queixar reiteradament de no tenir accés al plànol de l'obra i, a finals de novembre de 1825, encarregà a un dels caps de les brigades que hi treballaven un nou plànol, que no s'ha conservat. Era també un plànol d'alineació i d'afectacions, possiblement una reproducció del segon projecte de Plana, tan sols conegut per la descripció en un dictamen tècnic conservat entre els papers de la Junta.

Sobre el finançament de l'obra, la informació és abundant:

El 1821-1822, la comissió municipal i Plana, obligats a aconseguir un finançament local, repetiren l'experiència de Lancaster: pagaren els treballadors amb el producte d'una col·lecta pública organitzada entre els ciutadans barcelonins. En canvi, per cobrir el cost de 32.000 rals de les expropiacions, utilitzaren una fórmula, també provada al Pla de Palau en el mateix moment i que seria molt imitada posteriorment. El plànol del passeig contenia el disseny d'una plaça en territori de Gràcia, fora dels límits jurisdiccionals de Barcelona; el producte de la venda dels solars de la plaça que estava traçada sobre terrenys desamortitzats fou assignat a pagar les expropiacions. La proposta no es va arribar a materialitzar per la resistència de Gràcia a qualsevol alteració dels límits amb el municipi barceloní, precisament quan es formalitzaven els primers intents d'alliberar-se de la jurisdicció de Barcelona.

En la segona etapa, per pagar els aturats entre agost de 1824 i març de 1825, Campo Sagrado i la Junta tornaren a confiar en la caritat, però van resoldre el problema de la manca de continuïtat de les almoines. A mig camí entre el donatiu i l'impost, fixaren un ampli ventall de quotes mensuals, entre les quals els funcionaris militars i civils i els individus dels gremis, col·legis, fàbriques i comerç de Barcelona podien triar la més convenient, però que no podien deixar de pagar, perquè es va obligar els dirigents de les respectives institucions a convocar, censar i recollir les aportacions dels veïns. Alhora, i ja més a prop d'una contribució típica, s'empadronà i imposà una quota als habitants de Gràcia i persones amb interessos en aquell territori. Més tard, en complir el tràmit de demanar l'aprovació reial del passeig, Campo Sagrado optà decididament pel camí que Lancaster s'havia prohibit, el recàrrec sobre les contribucions, i sol·licità autorització per imposar un arbitri sobre el consum de la carn de moltó a Gràcia. Una i altra petició foren concedides per Reial Ordre de 22 d'agost de 1824. El balanç de l'obra a juny de 1825 permet adonar-nos que l'obra estava poc més que començada, no s'havia pagat cap expropiació i els recursos recaptats es consideraven del tot insuficients. A la segona part de l'any 1825, per diverses circumstàncies, entre elles l'adopció del segon projecte i una més gran implicació de Campo Sagrado, el passeig agafà embranzida. L'augment dels recursos va ser concedit per una nova Reial Ordre de 17 d'agost de 1825 que imposà un arbitri sobre el consum de la carn de porc a Barcelona, que, previst per un termini de dos anys, va ser després prorrogat tres anys més i aportà ingressos que multiplicaven per vint la recaptació obtinguda anteriorment a Gràcia. L'agilització de les expropiacions en fou el resultat; les escriptures es començaren a firmar el març de 1827, poc abans de la inauguració oficial del passeig el maig del mateix any; l'escripturació es completà el juliol de 1829.

Les obres municipals: les diferents vies d'adquisició del sòl i de finançament a la plaça de Sant Jaume (1822-1824)

A manca d'una monografia especialitzada o un fons documental específic sobre l'ampliació de la plaça de Sant Jaume, disposem de la feina feta per Carreras Candi, que documentà el procés d'urbanització de la plaça i publicà un dibuix modern que sintetitzava els canvis fets al lloc al llarg del segle XIX.¹⁶ La seva base principal és una font primària, les actes del consistori barceloní, i això fa que les dades aportades hagin estat reproduïdes pels autors posteriors.

Carreras comença assenyalant, sense indicar-ne la data, un precedent: el trasllat del fossar de l'església de Sant Jaume i d'un dels dos de la de Sant Miquel, el "vell fossar" de davant del Palau de la Generalitat. El resultat d'aquesta operació es veu en un plànol tret dels acords municipals, que l'autor reproduïx; s'hi veu que, a continuació de l'antiga plaça de Sant Jaume (un petit espai quadrat determinat per l'entrecreament dels eixos dels carrers Bisbe/Ciutat i Call/Llibreteria), s'ha alliberat una franja de terreny d'amplada similar, entre l'església de Sant Jaume i la Casa de la Batllia del Reial Patrimoni, a una banda, i l'edifici de la Generalitat, a l'altra. És un primer eixamplament de la plaça antiga.¹⁷

Carreras indica igualment l'arrencada del projecte que va dotar la plaça de les dimensions actuals. El 24 de febrer de 1823, les fonts que cita es referien a una obra molt concreta, l'enderrocament del pòrtic de l'església de Sant Jaume, però palesaven que l'objectiu final era més ambiciós: construir una plaça àmplia i regular en el centre polític de la ciutat davant la façana principal d'unes Cases Consistorials engrandides i modernitzades. La següent notícia, del 8 de d'abril, ho confirmava. Els impulsors planificaren l'enderroc en dues etapes. La primera sembla la continuació lògica de l'eixamplament anterior, perquè comprèn l'enderroc de l'església de Sant Jaume i el seu pòrtic, de la confrontant Casa de la Batllia i d'una botiga situada a la seva planta baixa. La segona etapa afectaria el costat de la plaça més pròxim a l'actual Via Laietana i preveia destruir part de la Casa dels Comuns Dipòsits, la rectoria de la parròquia de Sant Jaume i una casa propietat de l'Ajuntament amb una font pública.¹⁸

L'autor també estableix el context històric immediat de les demolicions, que foren una conseqüència de la reorganització de la divisió parroquial de la ciutat forçada per l'Ajuntament constitucional, que suprimí la parròquia de Sant Jaume, i de l'aplicació de les disposicions desamortitzadores dels béns eclesiàstics, polítiques intensificades des de començament de 1823, quan els liberals exaltats desplaçaren els moderats del govern de la ciutat.¹⁹ De l'any 1824, Carreras selecciona dues sessions del consistori: la de 22 de juny, quan van ser «deturades momentàniament les obres d'eixample per legalitzar les expropiacions», i la de 24 de desembre, de represa de l'ampliació de la plaça. A les actes de les dues sessions s'insereix un plànol del projecte; l'autor no esmenta el primer,

16. «La plaça de Sant Jaume en ses evolucions urbanes, del segle XV al XIX (Plan del J. Ferran Tomás)» dins CARRERAS, *La ciutat...*, pàg. 832-833. Es representen les alineacions de la plaça antiga; les projectades l'any 1823 i les realineacions posteriors, la sortida del carrer Ferran a la plaça i la supressió del fossar de l'església de Sant Miquel.

17. CARRERAS, *La ciutat...*, pàg. 825-826: desaparició dels cementiris parroquials al segle XVIII, entre ells, el de la parròquia de Sant Jaume; pàg. 827-28: supressió del cementiri de Sant Miquel, si bé es tracta del situat al lateral de l'església; pàg. 833: plànol del primer eixamplament de la plaça.

18. CARRERAS, *La ciutat...*, pàg. 834 i nota 2263.

19. Àngels SOLÀ I PARERA, «La desamortització del Trienni a Barcelona i el seu pla», *Estudios históricos y documentos de los Archivos de Protocolos*, IV (1974), pàg. 371-372.

però sí el segon en una nota. En tot cas, ambdós plànols foren la base de la reconstrucció moderna dels canvis a la plaça que hem citat al principi.²⁰

Posteriorment, i quasi de manera coetània, dos autors, Manuel Torres Capell i Joaquim Sabaté i Bel, han publicat aquests plànols. Són imatges que no duen data ni firma; en canvi, les dues inclouen informació escrita, que és alhora l'explicació del projecte i la llegenda del plànol. Sabaté, seguint Carreras, tornà a consultar les actes de les sessions corresponents, publicà els dos plànols successius i en donà les referències que han permès la consulta posterior. En canvi, l'al·lusió a un promotor privat al que s'hauria ofert l'obra amb el compromís d'acabar-la en el termini d'un mes és una dada certa però referida al contracte d'enderrocament, que, adjudicat en pública subhasta a tres particulars, figura a les actes, i al qual fem referència més avall.²¹ Torres publica només un plànol, l'inserit a les actes de 24 de desembre de 1824. És un plànol amb un llarg títol, que, mal interpretat, ha portat Torres a datar-lo el 30 de gener de 1824, dia de la restauració del consistori reaccionari.²²

Per als dos arquitectes-historiadors, els plànols són el centre d'atenció. Al peu de la fotografia del que publica, Torres, estudiós dels inicis de la urbanística municipal, destaca l'anticipació del projecte de la plaça respecte a la gran fita de la reforma interior, l'eix transversal: la plaça s'hauria dissenyat «sense preveure encara l'obertura del carrer Ferran». Sabaté assenyala el parentiu entre el projecte de la plaça i els plànols particulars de realineació dels carrers de la ciutat, que es van multiplicar a partir de 1772. Tots dos autors emfasitzen l'origen municipal del projecte i la voluntat de crear una obra perdurable.

L'anticipació de la que parla Torres té molt a veure amb els interessos corporatius del consistori. La construcció d'una nova seu era un punt important del programa del primer Ajuntament liberal, que, a partir d'un determinat moment, es va vincular a l'eixamplament de la plaça de Sant Jaume. Els dos plànols del projecte, si bé foren producte de les oficines municipals, com diu Sabaté, cobreixen la mateixa funció que els traçats pels enginyers militars per a les obres públiques estudiades anteriorment, i combinen el dibuix de les alineacions de l'eixamplament de la plaça amb el parcel·lari de les propietats afectades.

Esbossat aquest estat de la qüestió, cal introduir un element nou: la història de l'execució dels enderrocs previstos l'abril de 1823 per acabar d'esbrinar el plantejament i les realitzacions dels dos primers anys de l'obra. El consistori adjudicà dos contractes de demolició on s'al·ludia als plànols que els acompanyaven i determinaven les construccions afectades. La relació entre el primer contracte i el plànol més antic, que facilita la datació d'aquest, desvetlla també l'assumpte tractat a la reunió del plenari de 22 de juny. La datació del segon plànol i la connexió entre els dos plànols i les dues explicacions que els complementen revela l'abast dels acords presos a la sessió de 24 de desembre. Tot plegat permet reconstruir els procediments d'adquisició del sòl i les formes d'indemnització que s'utilitzaren.

Molt resumidament, ja que la descripció de tot el procés excedeix en molt l'extensió possible aquí, apuntem la seqüència dels fets. El primer contracte d'enderrocament s'adjudicà a les acaballes del primer Ajuntament constitucional en un clima polític radicalitzat i s'escripturà el 18 d'octubre de 1823. El triomf posterior d'una reacció no menys

20. CARRERAS, *La ciutat...*, pàg. 844 i nota 2291: referida al segon plànol, l'autor indica la pàgina 1282 de les actes de 1824 i la data del 31 de gener; la pàgina 1282, que és efectivament el número que porta el plànol, correspon a la sessió del 24 de desembre de 1824.

21. SABATÉ, *El proyecto...*, pàg. 436-437.

22. TORRES, *Inicis de la urbanística...*, pàg. 138, plànol 12.302.

extrema portà la restauració de l'Ajuntament d'Antic Règim el 30 de gener de 1824 i la suspensió dels enderrocs.

A la sessió municipal de 22 de juny de 1824 es va fer marxa enrere i es firmà un nou contracte d'enderrocament circumscrit a completar les demolicions començades. El consistori no podia afrontar el cost de les reclamacions dels contractistes, les desferres feien nosa al centre de la ciutat i no hi havia ningú disposat a assumir-ne la retirada. La penúria explica també que no s'arribés a prendre cap decisió malgrat que es va parlar d'indemnitzar els perjudicats pels enderrocs ja fets.

Al primer contracte s'esmenta i es descriu breument un plànol no localitzat entre la documentació consultada. El segon contracte adjunta el primer plànol conegut, que recordem que està inserit a l'acta del 22 de juny. La part gràfica del plànol contradiu l'explicació escrita incorporada. A la imatge, les plantes dels dos edificis de la Batllia i l'església de Sant Jaume es representen senceres, com si continuessin en peu. A la informació escrita, se'ns informa que la primera ja està demolida del tot, i la segona, a mitges. Això fa pensar que la part gràfica, el plànol, va ser fet al mateix temps que el primer contracte, és a dir el 18 d'octubre de 1823, perquè el que es representa és congruent amb la situació d'aleshores: els enderrocs encara no havien començat. Com que les diferències entre el primer contracte i el segon són formals, es va poder reutilitzar el plànol de 18 d'octubre en el segon contracte, però calgué actualitzar-lo a la data de 22 de juny, i es va fer mitjançant l'explicació escrita: els primers enderrocs programats estaven a mig fer. El segon plànol conegut, a les actes del 24 de desembre, no té res a veure amb els contractes, però representa el mateix espai i, per aquesta raó, també informa sobre l'estat de les demolicions. És el plànol que tanca la sèrie: la Batllia i l'església de Sant Jaume han desaparegut i una plaça quadrangular, ja pròxima a les dimensions actuals, ocupa el buit que han deixat.

La darrera sessió del plenari l'any 1824 és decisiva per tres raons, enumerades de més a menys transcendència. L'únic plànol aprovat durant l'any 1824 ho fou en la sessió del 24 de desembre i és aquesta la data que li correspon; l'aprovació significa que, malgrat les reticències ideològiques, el consistori va fer seu, aleshores i de forma definitiva, el projecte d'eixamplament de la plaça. Van ser fixades les indemnitzacions de tots els propietaris afectats, indicació tàcita de la consegüent ampliació dels enderrocs a tots els previstos el 1823. Es formà una comissió encarregada especialment de l'obertura del nou carrer d'Hèrcules i a la reforma i reedificació de la Casa dels Comuns Dipòsits, peça clau de la realineació del costat de llevant de la plaça.

Les explicacions escrites incorporades als dos plànols són coherents i complementàries entre elles, però la del 24 de desembre conté la informació necessària per desxifrar la part gràfica pel que fa als procediments d'adquisició del sòl representats i a les formes d'indemnització que impliquen. Per començar, es pot veure que una bona part dels edificis que han de cedir terrenys a la plaça són de propietat pública i que la seva concentració en el lloc rebaixa els costos de la urbanització. La resta, propietats eclesiàstiques o particulars, foren indemnitzades pel consistori, que utilitzà dos procediments. Es va aplicar el principi d'expropiació a tots els edificis enderrocats pels contractistes o afectats, fins al punt d'haver de ser demolits del tot i reedificats pels seus propietaris d'acord amb les noves alineacions de la plaça. La indemnització fou pagada en espècie mitjançant cessió d'altres terrenys confrontants o de solars que comportaven el trasllat de la construcció a un altre punt de la plaça (i en tenim l'escriptura pertinent en algun cas). Res ens diu, en canvi, l'explicació escrita sobre els particulars afectats per l'eixamplament mínim dels carrers de la Llibreteria, del Call i de la Ciutat, però la representació al plànol és eloqüent: a diferència de les altres, els límits d'aquestes

finques no estan dibuixats, no hi ha parcel·lari i s'hi van aplicar les “compensacions” tradicionals del consistori.

La iniciativa privada i la urbanització del Raval (1833-1860)

La urbanització del Raval impulsada des del darrer terç del segle XVIII per la iniciativa privada, va agafar embranzida des del 1830, a mesura que la situació econòmica del país i la ciutat milloren i la difusió progressiva del liberalisme realça el paper dels promotors immobiliaris que roben el protagonisme als agents públics.²³

Àngels Solà té un article notable que presenta una panoràmica de les operacions urbanístiques realitzades entre 1830 i 1860 a la ciutat antiga, al Raval i als pobles dels afores.²⁴ L'autora sintetitza el *modus operandi* de la iniciativa privada al Raval:

La forma de efectuar la urbanización era siempre igual. Tras derribar las casas que obstruían la salida de las dos bocas de la calle proyectada se procedía a la parcelación del terreno *vendiendo*, a continuación, los solares resultantes. La cesión del solar se efectuava siempre a través del establecimiento enfiteútico y no de la venta, transacción que revestía características especiales como veremos. En todos los casos observados los *promotores* de la urbanización se limitaban a ceder los solares sin que construyeran en ellos y vendieran después.

A continuació presenta un exemple per entrar en els detalls del finançament i gestió de l'operació: l'obertura del carrer Alba, una travessia entre el carrer Nou de la Rambla i el carrer Trentaclaus (avui Arc del Teatre), l'any 1843-1845, per Francesc Esteve i Tomàs, advocat i regidor de l'Ajuntament. Esteve començà per adquirir el domini útil d'un hort. A continuació, va procedir a la parcel·lació del terreny en vint-i-dos solars que foren traspassats a altres tants emfiteutes, entre els quals es repartí el cost total del cens que Esteve havia de pagar, incrementat en una petita quantitat que, com Solà adverteix, el permetia de participar de la renda emfiteútica i del lloïisme.

El contracte d'establiment imposava les obligacions de construir en un termini limitat (entre un i tres anys) i invertir entre 2.000 i 4.000 lliures en cadascuna de les cases per tal que la suma de la renda de totes elles cobrés el cens a pagar pel promotor. El gener de 1846, tots els solars estaven ja establerts i l'operació havia aportat a Esteve importants ingressos i despeses que es limitaven als enderrocaments necessaris per obrir el carrer.

Hi ha una característica d'aquest establiment enfiteútic que l'autora considera molt singular: l'elevat preu fixat per Esteve per a les entrades dels establiments, que Solà contraposa a l'entrada tradicional d'un got d'aigua o dos pollastres, tal com consta al contracte d'establiment a favor de l'advocat; la necessitat de capital explicaria la seva conducta. No menys singular pot semblar l'obligació dels compradors dels solars de finançar les infraestructures del carrer.

23. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial», *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 80 (1971), pàg. 28-40; i «L'urbanisme de la Il·lustració a Barcelona: El memorial de Francesc Canals (4 de maig de 1786)», *Pedralbes*, 5 (1985), pàg. 59-79. SABATÉ, *El proyecto...*, pàg. 472-484.

24. Àngels SOLÀ PARERA, «Aspectos del crecimiento urbano de Barcelona en 1830-1860», dins *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispano, Segundo Simposio, 1982*, Madrid, Universidad Complutense, 1985, pàg. 1029-1053; la citació i el cas Esteve: pàg. 1049-1050.

Al mateix treball, Solà refereix un projecte de l'any 1833 per obrir noves vies entre el carrer Peu de la Creu i el de Ferlandina, promogut per quatre propietaris, dels quals no dóna el nom. Hi hagué una discussió entre els interessats i la Comissió municipal d'obres, que els volia imposar el traçat d'una plaça. Els socis, disposats a cedir gratuïtament a l'Ajuntament el terreny necessari per obrir els carrers, exigien, en canvi, l'expropiació dels terrenys destinats a la plaça, amb la consegüent indemnització.²⁵ Aquesta diferenciació entre carrers i places és molt característica del pragmatisme dels costums locals: s'admet la cessió gratuïta dels vials perquè permet edificar, però se'n vol limitar l'abast als carrers ordinaris i deixar-ne exclosos els passeigs i les places, que pertanyien a una categoria diferent, la d'obres d'embelliment.²⁶ A les actes municipals de 1833 hi un planòl d'aquesta urbanització que promouen Erasme de Janer i Gònima i Vicenç Genobart, propietaris de terrenys a la zona indicada.²⁷

El 2010, Maribel Rosselló va estudiar una altra urbanització realitzada entre 1840 i 1860 a la zona adjacent a l'anterior, des del carrer de Ferlandina a Vallldonzella i entre el carrer de Montalegre i la muralla, que comprenia els carrers Joaquim Costa, Lleó i Sant Vicenç en sentit longitudinal i Paloma i Tigre en sentit transversal.²⁸ El projecte fou presentat per Rafael Sabadell el 1838, i s'hi van unir, el 1840, primer Onofre Cardona i després Vicenç Genobart i Erasme de Janer i Gònima. Es tracta altre cop de quatre propietaris, segurament els mateixos de la urbanització de 1833.

Solà i Rosselló estudien, doncs, dos projectes successius que afectaren la zona de ponent a la part alta del Raval des del carrer Peu de la Creu fins el carrer Vallldonzella i entre el carrer dels Àngels i Montalegre i la muralla de terra. Segons el plànol de la ciutat traçat el 1842 per Josep Mas i Vila, es tracta d'un sector del Raval relativament buit de construccions i on encara dominen els horts.

Solà es refereix en un moment donat a Rafael Sabadell, comerciant, com un inversor del mateix tipus que Francesc Esteve, només diferent pel volum superior dels seus negocis, que el converteixen en el promotor més important de l'època. I una gran ambició envolta el plantejament de la urbanització de la zona de Ponent.

Rosselló ha trobat el projecte d'urbanització firmat per Josep Massanès, l'enginyer militar relacionat amb algunes de les empreses més destacades de l'urbanisme barceloní, entre elles l'eixamplament de Pla de Palau el 1820 i del projectat i no realitzat entre els baluards de Tallers i Jonqueres el 1838. El projecte per a la zona de ponent és comparable als esmentats i és notable que la capacitat d'ideació de Massanès es posi en aquest cas al servei d'una iniciativa privada. Tal com el descriu l'autora, es basa en el traçat de dos carrers, un de transversal que seria la prolongació del carrer de Bonsuccés fins a la muralla, que no s'arribà a fer, i un altre de perpendicular a l'anterior, aquest realitzat, però en època més tardana: el carrer de Ponent (avui Joaquim Costa) que arrenca del carrer del Carme i acaba a la Ronda de Sant Antoni.

La documentació i l'abast del projecte volen competir amb les realitzacions dels agents públics. Entre els documents, la historiadora destaca el plànol parcel·lari molt detallat de les propietats i la memòria explicativa de la urbanització. Els objectius declarats a la memòria són similars als que es podrien trobar a la documentació municipal homologable: l'augment de valor dels terrenys, el poblament de la zona, la millora del

25. SOLÀ, «Aspectos...», pàg. 1044-1045 i nota 21.

26. Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixampla de Barcelona, 1854-1864», dins AAVV, *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Dalt, Fundació Ernest Lluch, 2006, vol. II, pàg. 209-219.

27. AHCB, 1D-I, *Acords*, 1833, f. 34.

28. Maribel ROSSELLÓ i NICOLAU, «Consideracions sobre el creixement urbà de la zona de ponent», dins AAVV, *L'Arquitectura de l'habitatge al segle XIX a Barcelona*, Barcelona, MUHBA, 2008, pàg. 61-70.

trànsit, l'embelliment del barri i la voluntat de proporcionar treball als aturats. Pel que fa a l'abast de l'operació, s'avançaren xifres de 500 solars de 30 pams de front i 100 pams de fons i d'una oferta global de milió i mig de pams quadrats. Però el parentiu amb els plans públics va més enllà: de la narració de Rosselló es desprèn que la iniciativa privada lluità per aprofitar les mateixes oportunitats i topà amb els mateixos obstacles que les obres públiques.

La prolongació del carrer de Bonsuccés pressuposava l'enderroc de la nau central de l'església dels Àngels. Quan se li va demanar el permís d'obres el 1840, el consistori es limità a autoritzar l'obertura dels nous carrers, però indicà el procediment a seguir per tramitar l'enderroc de l'edifici. El 1842, la Junta Superior de Venta de Bienes Nacionales permetia l'enderroc, però el consistori no en va poder assumir el cost i, a començament de 1843, demanà ajut a les institucions provincials. Mentre les dues institucions locals negociaven, els moderats arribaren al poder a Madrid, es bloquejà la venda de béns desamortitzats i, com a conseqüència, els resultats foren modestos. Rosselló fa una enumeració de les mancances: no es prolongà el carrer de Bonsuccés, la recerca del màxim profit del sòl s'imposà a qualsevol altra consideració, no es va vincular la urbanització entre la muralla i el carrer Ponent a l'ordenació del conjunt de carrers darrere de la Casa de Caritat, i el nou barri resultà perifèric respecte del centre de la ciutat.

Les obres municipals: l'autofinançament de la plaça Reial (1848-1857)

Les primeres dades sobre la venda d'una part dels terrenys afectats per una obra urbanística per finançar-ne la realització daten del Trienni Liberal: el 1821-1822 s'utilitzà aquest procediment per a l'eixamplament del pla de Palau.²⁹ La novetat rau en la utilització dels béns del Reial Patrimoni per finançar el projecte. Ja hem esmentat un cas equiparable durant el mateix moment: el projecte de pagar les expropiacions del passeig de Gràcia amb la venda dels solars d'una plaça dins el territori de Gràcia traçada sobre terrenys desamortitzats que podien ser cedits a aquest efecte; una iniciativa que no prosperà.

En canvi, el gener del 1823, la Diputació, amb el suport de l'Ajuntament, aprovà la construcció de la plaça dels Héroes Españoles al lloc abans ocupat pel convent dels caputxins, i per finançar-la obligà tots els vianants que sortien de la ciutat a comprar bitllets pel sorteig de tretze solars pertanyents als religiosos. El sorteig es va arribar a fer, però no la plaça, i els anys següents els locals foren destinats a usos diversos.³⁰

La plaça Reial es construí en el mateix lloc, i la base del finançament fou la mateixa: la venda en pública subhasta de solars assignats originàriament a l'espai públic de la plaça. Una Reial Ordre de 15 de març de 1848 va revalidar la cessió dels terrenys dels caputxins al consistori barceloní per fer-ne una plaça, decisió continguda en un decret de les Corts de 1822, i autoritzà el finançament mitjançant la privatització d'una part dels solars amb l'obligació d'utilitzar el producte per cobrir unes despeses determinades.³¹ Dos mesos després, el 9 de maig, l'Ajuntament convocà un concurs per triar el plànol de la futura plaça Reial. Al primer punt, el finançament de la plaça es convertia en el requisit principal a cobrir pels concursants:

29. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), Q.136, Comissió d'Obres Públiques-Interior, 3/1, exp. 127, 1836, *Reclamación de los papeles y demás relativo a la Junta de Ensanche de la Plaza de Palacio*.

30. Ignasi DE SOLÀ-MORALES, *La plaça Reial de Barcelona. De la utilidad y ornato público a la Reforma Urbana*, Barcelona, ETSAB, 1982, pàg. 4.

31. AHCB, 1D-VIII, *Protocols*, 17, (1854), f. 293v-295v.

Se aproveche todo lo posible el terreno para que, edificado o vendido, con el producto del mismo pueda atenderse a la indemnización de los sujetos premiados en la rifa de 1823, a la de las expropiaciones que tengan que practicarse y a los gastos que precisamente ocurrirán para una obra de tal magnitud.³²

Ignasi de Solà-Morales, en la seva monografia sobre aquest concurs, assenyala que, en ser el certamen un concurs d'idees, el nombre i classe dels solars disponibles depenia de la concreció del projecte de plaça i, en conseqüència, la majoria de concursants van ignorar aquella exigència, amb l'excepció d'Antoni Rovira i Trias i Miquel Garriga i Roca, però els comptes presentats per aquests dos arquitectes eren només indicatius, i molt similars.³³

El projecte definitiu de Francesc Daniel Molina i Casamajó, primer premi del concurs, duu data de 16 de febrer de 1850. L'execució fou lenta i laboriosa. El procediment a seguir en les vendes era el pagament en efectiu de dues terceres parts del preu i l'establiment d'un cens anual equivalent a la tercera part restant. Era una enèsima adequació de l'emfiteusi a les noves circumstàncies: els ingressos inicials en efectiu es destinarien al pagament de les expropiacions i de les obres i el cens periòdic al manteniment. El 1852, l'alcalde aconseguí una rebaixa de les indemnitzacions relatives a la rifa de 1823 i resolgué els conflictes sorgits en la venda d'alguns solars que bloquejaven l'edificació. També, el preu de sortida dels solars a les subhastes va ser abaixat un 30% per animar els compradors i es mantingué així almenys els dos anys següents.³⁴

El novembre de 1855, el consistori informà de l'estat de les obres de la plaça i dels problemes de finançament en una exposició al governador. Mencionava un informe de Molina que es referia a «la plaza que está a medio construir» i calculava un dèficit de 652.505 rals, que en realitat era més gran en no incloure 312.951 rals dels fons de la plaça desviats l'any anterior a les urgències derivades de l'epidèmia de còlera; si s'afegia aquesta quantitat, el forat s'elevava a quasi un milió de rals, un 20 o 25% dels ingressos globals calculats per Rovira o Garriga. Per superar això, el plenari aprovà una proposta de capitalització immediata del cens anual carregat sobre els solars.³⁵

El 15 de maig de 1857, Molina redactà un nou informe sobre la plaça Reial dirigit a la Comissió d'Obres del consistori. Féu un balanç de les despeses previstes amb dues partides importants: el pagament de la darrera expropiació, 118.338 rals, i el conjunt de les despeses del monument, 315.000 rals; si afegim alguns serrells (27.313 rals), el total pujava a 460.657 rals. Els ingressos procedien de la venda d'un únic solar (96.000 rals) i de la redempció d'una altra càrrega anual que pagaven els propietaris en concepte d'enllumenat dels pòrtics, que es calculava que podia produir uns 120.000 rals. El dèficit, que era d'un quart de milió de rals, s'havia reduït en dues terceres parts respecte a 1855, però la modèstia de les xifres, tant d'ingressos com de despeses, mostrava la precarietat de les condicions d'execució de la plaça, que no s'acabà fins 1864.³⁶

El lloc que ocupà el finançament dins el programa del concurs és una mostra de la importància que atorgà el consistori a aquest aspecte a mitjan segle XIX. L'autofinança-

32. SOLÀ-MORALES, *La plaza Reial...*, pàg. 37-38.

33. SOLÀ-MORALES, *La plaza Reial...*, pàg. 38: càlculs de Rovira; pàg. 41: els de Garriga.

34. VÍCTOR BALAGUER, *Administración municipal de Barcelona de 1852 siendo presidente del Excelentísimo Ayuntamiento y Alcalde Corregidor el Muy Ilustre Señor Don Santiago Luís Dupuy. Reseña escrita por Don Víctor Balaguer, Cronista de la Ciudad*, Barcelona, Narciso Ramírez y Cia, 1853, pàg. 15-16.

35. AMCB, A134, *Actes del Consell Plenari*, 1855, escrit al governador de 03/11/1855, inserit entre els f. 389-390.

36. AMCB, Q.136, Comissió d'Obres Públiques-Interior, 3/1, exp. 1889, 1852, *Sobre estado de las obras públicas en general*.

ment de la Plaça Reial va ser insuficient per cobrir els requeriments que la societat demanava a una obra de les seves característiques, i tampoc no va servir per eliminar els terminis tan dilatats de la seva execució.

Les obres municipals: els nous plantejaments del projecte del carrer de la Princesa (1852-1858)

El 1852, l'obertura del carrer de la Princesa fou la represa de l'operació emblemàtica de la reforma interior. La descripció de Manuel de Solà-Morales permet copsar el salt respecte a la realineació del carrer de l'Argenteria i exalta la modernitat de l'empresa de l'eix transversal:

Un carrer –un simple carrer– que travessa pel punt mitjà un nucli antic amb una recta d'amplada constant (nou metres) i una longitud d'un kilòmetre (970 metres).³⁷

La qualitat tècnica no és l'única novetat del projecte. El caràcter civil de l'obra –una iniciativa de l'Ajuntament, negociada directament amb Madrid i projectada pels arquitectes municipals– és la culminació d'una trajectòria que arrenca de la preeminència del poder militar en el disseny i execució de la política urbanística barcelonina des del segle XVIII.

Fins ara, cadascuna de les obres estudiades generava en gran part els seus propis procediments de gestió i execució. El projecte del carrer de la Princesa, en canvi, es presentà des del principi com un model global de gestió de l'obra pública. Les novetats principals foren tres: 1) el recurs al crèdit com a font de finançament ordinari de les obres urbanes concebudes com una inversió productiva; 2) el lliurament d'indemnitzacions a tots els expropiats per raó d'utilitat pública en el mateix moment que els terrenys s'incorporaven al domini públic; i 3) la realització de l'obra de cop i dins un termini de temps ajustat a les necessitats de retorn del capital manllevat.³⁸

Amb la perspectiva d'haver seguit el finançament i els procediments d'adquisició de sòl d'unes quantes obres urbanes barcelonines entre 1771 i 1848, la transcendència de les novetats de l'obra del carrer de la Princesa és perceptible: s'hi afronta la manca crònica de recursos, l'aplicació rigorosa de la llei d'expropiació es converteix en el procediment exclusiu d'adquisició del sòl i les interrupcions de les obres o les execucions dilatades en el temps deixen de ser sostenibles. Explicar l'enrevessada història de l'execució del projecte no és matèria d'aquest article.

Conclusions

Malgrat els antecedents que puguin assenyalar-se en la legislació anterior, al darrer terç del segle XVIII l'expropiació per raó d'utilitat pública amb pagament de la indemnització era presentada com una novetat que, per ser efectiva, necessitava d'una provisió de fons.

37. Manuel de SOLÀ-MORALES, *Deu lliçons sobre Barcelona*, Barcelona, COAC, 2008, pàg. 83.

38. Marina LÓPEZ GUALLAR, «La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860» dins Marina LÓPEZ GUALLAR (ed.), *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1867*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2010, pàg. 16-25; i de la mateixa autora «L'expropiació...», en curs d'edició.

Els requeriments de finançament de les obres públiques no es limitaven a les expropiacions, però una bona part de les despeses, per exemple, els serveis del cos d'enginyers o dels arquitectes municipals, depenia dels pressupostos anuals de les institucions respectives. El finançament de les expropiacions, en canvi, es plantejava com una assignació específica i prioritària per a cada obra.

L'ordenança de 1768 va ser aplicada a totes les obres fetes per iniciativa militar. L'origen dels recursos permet distingir dos tipus d'obres: d'ús militar, finançades per la Hisenda Reial, i d'ús civil, amb finançament local. L'anterioritat de la norma militar respecte a la civil explica l'anticipació dels militars en l'exploració i explotació de diversos tipus de recursos i fórmules locals per pagar les obres: donatius, impostos i vendes de patrimoni. Tot i que els capitans generals perseguiren aquest objectiu amb determinació i disposaren de poder coercitiu sobre la població, hagueren d'admetre contínuament la insuficiència de les recaptacions i les mancances consegüents.

L'Ajuntament de Barcelona no tenia cap partida destinada a expropiacions en el seu pressupost anual, mancava d'autoritat per imposar càrregues sobre els veïns i tampoc comptava amb un patrimoni. Les "compensacions" municipals eren altres formes per compensar les cessions de terrenys al públic i estimular l'edificació d'acord amb les noves alineacions; formes també utilitzades pels militars quan actuaven fora dels espais militars. Però l'expropiació no va quedar confinada dins l'àmbit castrense. Les compensacions es combinen amb formes peculiars d'indemnització a les obres impulsades pel primer Ajuntament constitucional de 1820-1823. La promulgació de la primera llei civil d'expropiació, el juliol de 1836, no canvià les coses: la seva proclamació com a procediment exclusiu d'adquisició del sòl no arribà fins 1852. L'obertura del carrer de la Princesa és un exemple del seu compliment, però també és la demostració que no arribà a convertir-se en regla, si es miren altres obres coetànies.

L'acció municipal hauria tingut un abast molt limitat si no hagués estat perquè, tant el 1820 com el 1836, la desamortització alliberà sol urbà i va brindar oportunitats a la iniciativa civil. Les cessions de béns d'aquesta procedència al consistori sovint van ser acompanyades de l'autorització d'utilitzar una part dels solars per al finançament del projecte, com s'havia fet abans amb terrenys del Reial Patrimoni. Si no s'arribava a cobrir totes les despeses previstes, els resultats materials de l'obra eren els primers sacrificats.

Un tercer agent urbà tornà a jugar un paper des dels anys trenta. La progressiva retirada dels militars i la continuïtat de les penúries municipals van deixar el lloc a una iniciativa privada que els substituï en la urbanització del Raval i va actuar amb una gran llibertat. El consistori fou impotent per incloure la reserva de terrenys per a places als projectes, perquè els promotors privats reclamaren l'aplicació de la llei d'expropiació. La manera d'operar d'aquests emprenedors es basà en els procediments tradicionals d'adquisició del sòl que afavorien la reproducció de formes superades. És cert que els avantatges de l'emfiteusi foren aprofitats per tots els agents urbans, però hi ha certes diferències entre ells. Els militars, mitjançant la prohibició del domini mitjà, volien evitar els subestabliments; en canvi, els promotors els van fer servir amb profusió. La manca de capital explicaria aquest comportament i altres anàlegs, com el trasllat de la construcció dels habitatges i de les càrregues de la infraestructura dels carrers als emfiteutes. El contrast amb alguna obra excepcional a la mateixa zona mostra que existien fórmules alternatives (per l'amplitud de la zona urbanitzable, el volum de les operacions, l'obertura a altres tipologies més enllà de l'habitatge, el salt de la consideració aïllada del carrer a l'atenció a la xarxa viària) que professionals de prestigi no dubtaven a oferir a la iniciativa privada i que podien competir en ambició amb les obres públiques. L'opció

presa assimila els resultats dels promotors privats als dels altres agents urbans: manca crònica de recursos, dilatació de les obres en el temps i modèstia intrínseca de les realitzacions.

La història de les reformes urbanes barcelonines durant aquest període mostra sovint la contraposició d'interessos i els enfrontaments recurrents entre els agents urbans. Centrar l'atenció en el finançament i l'adquisició del sòl destaca els problemes comuns, les solucions compartides i els assoliments comparables.